

Szilárdfy Zoltán

A BAROKK ÉVSZÁZADOK IKONOGRÁFIÁJÁNAK SAJÁTOS SZENTHÁROMSÁG TÍPUSAI KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HAZAI EMLÉKEKRE

A Szentháromság Egyisten ábrázolásának közel két évezredes múltja van a keresztény művészet történetében. Maga a misztérium, melyet a teológia „*stricte dictum*” kifejezéssel jelez, ábrázolhatatlan, mégis szimbolikusan, allegórikusan és figurálisan nyomon követhetjük a IV. századtól kezdve a vizuális művészet összes műfajában.¹ A kereszténységet súlyosan megrendítő arianizmus tévtanítása váltotta ki e központi és alapvető hitgazság eszmei tisztázását, amely az első egyetemes zsinaton 325-ben Níceában, majd pedig 381-ben Konstantinápolyban történt meg. Ennek közismert hitvallás-formulája a bizánci és római liturgiában egyaránt a mise Credója. A IV. század tudós egyházatyái mind Keleten, mind pedig Nyugaton értekeztek a Szentháromságról. Az első himnikus költemények, melyek a liturgiában helyet kaptak, a Glória és a Te Deum a Szentháromságot dicsőítik, a zsoltosmában a zsoltárokat a Gloria Patri et Filio Szentháromság dicsőítés zárja. Az első századok hagiographiajából csupán néhány példa: István protomartyr víziója, Szent Cecília halálában is két keze újjaiból egyet és hármat mutat, Borbála pedig börtön-tornya falán három ablakot bont ki hitvallása jeleként. Szent Ágoston, a zseniális egyházdoktor, De Trinitate címmel könyvet írt arról a hittitokról, amelyről legendája szerint a tengerparton sétálva spekulált, míg észre nem vett a fövény homokjában egy játszadozó kisgyermeket, aki egy kagylóba akarta belemeríteni a tenger vizét. Az egyházdoktor akkor döbbsent rá, hogy az emberi véges értelem képtelen arra, hogy a mérhetetlen Isten benső életét, hármasszemélyiségének szeretetközösségét felfogja, mindazon által, hogy e példa nélküli misztérium nincs ellentétben az emberi értelemmel.

A IV. századi Kelet szentatyáinak lángelméje – közülük külön is kiemelve Alexandriai Szent Athanázst, aki mint diakónus vett részt a niceai zsinaton –, a latin atyákkal karöltve, akik közül Szent Ambrust és Szent Ágostont említem, át tudták lendíteni a keresztény ókor legsúlyosabb krízisének az egyetemes egyházat.

Érdekes módon a nyugati egyház legsúlyosabb megrázkódtatását, a reformációt kivédő Tridenti zsinat 1545-1563 közötti hosszadalmas időszakában a Szentháromság hittételével nem kellett, hogy foglalkozzék, ugyanis a hitújítók a Szentháromságos hitvallás alapján szilárdan álltak, egész Szervét Mihályig, akinek erdélyi szócsöve Dávid Ferenc szinte felújította az újkori arianizmust, az

¹ Schipperger 1954.

unitárius egyház alapításával, akit a szombatosok, az ún. zsidózók követtek. A Luthert és Kálvint követő hitújítók maguk ítélték el az unitárius tanítást, mind-
amellett Erdély sajátos humanista kultúr-közegében a különböző felekezetek a
történelmi Magyarország többi részéhez viszonyítva elviselhetőbb toleranciát
tanúsítottak egymás iránt.

A Tridentinum formanyelve, a katolikus reneszánszot jelentő barokk stílus-
ban érdekes módon sajátos témái között szívesen ábrázolta a Szentháromság tit-
ka fölött a tengerparton meditáló Ágoston párbeszédét a gyermekkel.

Az ókori és középkori Szentháromság-típusok számos változata a díszes ba-
rokk templomok mennyezetétől kezdve az oltárképeken át festészetben, szobrá-
szatban és ötvösművészetben jelenik meg, melyek közül a legnépszerűbb a
máig közismert kompozíció, amely az apostoli hitvallás szavainak „ott ül a min-
denható Atyaisten jobbra felől” illusztrációja. A szövegrész képi megjelenítése a
2. messiási zsoltár „Jobbom felől foglalj helyet” idézetével együtt Krisztusnak az
Atya isteni hatalmában való teljes részesedését jelenti. Ide kívánczik még a Bi-
zánc és Perzsia közti háborúságok azon epizódja, amikor II. Koszroesz király
614-ben elfoglalta Jeruzsálemet, a kereszt-ereklyét elrabolva Perzsiába hurcolta,
s meggyalázta azt. Palotáját mennyországnak rendezte be, jobbjára a Fiú helyé-
re állította a keresztet, baljára pedig egy kakast, a Szentlélek helyett, s magát
Atyaistennek nevezte alattvalóival. E gúnyos teátrális élőkép jóvátételének le-
het tekinteni a legközismertebb Szentháromság kompozíciót, melyen az Atya
jobbán a Fiú kezében kereszttel, s a Szentlélek galamb képében látható.²

Georg Schreiber jelentőségteljes művében meghatározónak tartja a barokk
templombelső trinitárius elemeit, hangsúlyozva, hogy a barokk kori Szenthárom-
ság-kultusz főleg a Duna-völgyében, ahol hajdan az arianizmus aratott, az iszlám
Szentháromság-tagadása ellen felvirágzik a háromszemélyű Egyisten kultusza.
Megemlíti, hogy 1532-ben a törökök Waidhofen an der Ibsbs közelében a Szenthá-
romság-hegyet nem tudták bevenni, a lovak reszketve térdre estek és egy lépést
sem tettek előre.³ A máriacelli búcsújárók hazánkból is gyakran felkeresték Son-
ntagsberg Szentháromság templomát, ahol a kegykép a Szentháromság ún. Gna-
denstuhl-típusát örökíti meg. A politikai ellenségen kívül eszmeileg kivédendő
Szentháromság-élművek a Duna és a Majna vonalán Bajorországban csak-
úgy, mint a Habsburg Monarchia országaiban a legsúlyosabb másod-ellenség, a
pestis járványok ellen fogadalomból emeltettek. Ide tartoznak a Szentháromság
tisztelőtére emelt templomok, kápolnák, oltárok, de még az úrmutatók is, melye-
ken az otyaház üvege mögött a kenyér színbe rejtőzött második isteni személy
foglal helyet, a díszes ötvösmű keretezésen pedig az Atya és a Szentlélek alakja
utal a szentháromságos kompozícióra. Gyakran a „Deo Uno et Trino” felirat idézi
a kultuszt, melyet Európa-szerte a rabkiváltó trinitárius szerzetesek propagáltak.⁴
Természetesen a Jézus Társasága sem maradt el mögöttük. Éppen Budán alakult
meg 1725-ben a Congretatio SSS. Trinitatis, amelynek célja a Szentháromság kul-

² Szilárdfy 1990. 82.

³ Schreiber 1951. 349-357.

⁴ Fallenbüchl, 1940.

tusza mellett a magyar polgárok gyámolítása volt Budán. Ennek emlékét idézi Franz Leopold Schmittner Buda és Pest látképe miatt is jelentős rézmetszetű lapja, amely a Szentháromságot ábrázolja a testvér-városok fölött.⁵

Padányi Bíró Márton veszprémi püspök (1745-1762) legszemélyesebb ügyének tekintette a Szentháromság Egyisten kultuszát és annak terjesztését. (1. kép) Ennek érdekében hatalmas egyházmegyéjébe, amely a Dunántúl legnagyobb részére kiterjedt, bevezette az ún. Szentháromság koronájának áhítatát, más néven az Angyali olvasó imádkozását, melyet népiesen *szentesnek* neveztek. Mint társulat alapító így rendelkezik: „... hét-köz nap-is az nagy Oskola-Mester a' Mise alatt a' meg-írt mód szerint, énekellyen, és imádkozzék a' néppel... Végre ünnepeken, és Vasárnapokon ahol több Mise-mondó Pap vagyon, reggel már elmondván az Angyali Olvasót, az öreg Mise alatt a' *Sanctustúl*, avagy az első csendítéstül kezdván a Oskola-Mester előre, és az egész nép utána szép egyenlő, és értelmes zöngedezéssel mondgyák-el ama' többször említett: éneket Szent, Szent, Szent, szüntelen mondgyák az Angyalok... ennek gyakorlása által a' hitben, reménységben, és szeretetben világosíttatván, és erősítetvén a' czégéres, és halálos nagy vétkektül: az égi háborúktül, zuzavar-forgószelektül, szélvészektül, irtóztató villámlásoktül, csáttogásoktül, mennydörgésektül, jég-esőktül, és mennykő-ütésektül, és Istennek más ilyen, vagy hasonló csapásitül, és boszszú-álló ostoritül, 's büntetésitül reményük hogy meg-menekedünk: az Isteni malasztokban vastagíttatunk, ...” A társulat tagjai számára a maga által szerkesztett vastag imádságos könyvben rögzítette a kultusz értelmét XIV. Benedek pápától szerzett a társulat tagjai számára, akik a kiváltságokkal együtt, a bibliai szeráfokhoz hasonlóan felváltva recitálják ezt az olvasót. Még arról is intézkedik, hogy a tagság, amely voltaképpen egyházmegyéjének hívő serege, fegyelmezetten és méltó rendtartás szerint végezze az ájtatosságot: „Midőn Ünnepeken Vasárnapokon a' Fiók-Párókiákbúl, vagy-is Filiálisbúl az Anya vagy-is Párókiális Templomba által-mennek, ne kullogva, vagy melly távúl légyen, vásottsággal mennyenek, hanem az Oskola-Mester, vagy Harangozó jó korán reggel a' Haranggal jelt adván, minnyályan (ki-vévén azokat, a' kik házát őrizni otthon maradnak, vagy pedig más törvényes helye akadály tartóztat) gyülekezzenek-össze a' Templomba, és ott mindgyárt az Oskola-Mester vagy más jó énekes ember el kezdván a' *Szent, Szent, Szent* Éneket, és szép rendben két-felől, jobb kéz-felől ugyan a' Gyermekes, és Férfiak: más-felől pedig a' Leányok, és Aszszonyok, ... szép csendes maga-viseléssel, énekelve, Istent dicsírvén mennyenek:... mentekben az úton ne trágárkodgyanak, és az Isteni dicsíretre szentelttetett menetelt más-felé ne fordítsák, sem pedig a' köllemetes időt, és az üdvösségnek napját hívságos haszontalan beszédekkel ne vesztégessék ...”⁶

A Székesfehérvár-felsővárosi hívek a mai napig újév napján és a farsang vasárnapját követő egész napos szentségimádás alkalmából a város egykor még egyetlen plébániatemplomában, az általuk *Öregnek* nevezett mai püspöki székesegyházban őseiktől örökölt éneklő hangon recitálják az előimádkozó férfiak

⁵ Rózsa 1963. 187-188.

⁶ Padányi Bíró 1756. 24, 36.

és a többi hívek az angyali olvasót. Magam is rögzítettem egy-egy ilyen alkalom szentségimádási áhítatát éppen az archaikus előadásmód, a hangvétel miatt 1968-ban. A szentségimádás azzal a Szentháromságot dicsőítő énekkel kezdődik, amely a már említett társulati könyvben új énekként szerepel. Érdemes a szövegből két versszakot idézni aktuális tartalma miatt, ha már a felsővárosi nép által nemzedékről-nemzedékre hagyományozott dallamot nem is lehet feltüntetnem. E dallam sajátossága abban áll, hogy az Örök Sábath mennyei nyugalma érződik rajta, mintegy a visio beatifica – boldogító Istenlátása szemléletében, melyet sajátos melizmatikus díszítések stilizálnak. Erről jegyezte meg boldog emlékű Prohászka Ottokár püspök: „Íme a felsővárosi gregorián”.⁷

Szent, Szent, Szent, szüntelen
Mongyák az Angyalok;
Úgy dicsírik Istent
A mennyei Karok,
Énekelnei én-is úgy akarok:
Álgy meg minket örök Isten,
Mi Istenünk, álgy meg Isten,
Egyet áldunk, Három személyekben.

Három súlyosb csapás gyakran mi reánk száll:
Éhség, hadakozás, és a' mirigy-halál,
Szent Háromság ezektől meg-tarcsál.
Énekelni én-is úgy akarok:
Álgy meg minket örök Isten,
Mi Istenünk, álgy meg Isten,
Egyet áldunk, Három személyekben.⁸

Padányi Bíró Márton rendelkezése értelmében a„... Veszprémi Püspöki Megyében-is mindenik Templomban csináltattassék egy egy három szögletes ládácska, és az külön-külön-való kulcsokkal nyillyék úgy, hogy egyik a' másik nélkül föl-ne nyithassa azon Ládácskát. Egyik kulcs légyen a' Plébánosnál, más-sik az Egy-ház-Attyánál, harmadik pedig az Uraság emberénél, úgy-mint Tisztartónál, vagy Ispánynál, vagy ha ezek igen távúl vólnának, a' Falu-Bírójánál, avagy valamellyik Istenesebb Falusi-Eskütnél: Fellyül végre ezen Ládácskának a' födelén nyílás, vagy hasadék légyen, mellyen bé-lehessen hanyogatnni a pénzt. Ez így meg-lévén a' Sátoros Ünnepeken úgy-mint: Karácsony, Húsvét, Pünkösd, és az Egyház jeles napjain-kívül minden új hold Vasárnap az Óltári Szentséggel a' Templom-körül, rendeltessék Prócessió, és a' Szent Mise alatt szokott idejekor ki-ki, a' Jerúsálemi áitatos seregnek példája-szerint nem csak a' gazdagabbak, hanem az Őzvegyek, és más szegényebbek-is mennyenek az

⁷ A székesfehérvári Földmives Társulat ájtatoskodása a legméltóbb Oltáriszentség imádásakor újévkor és farsang utolsó napjaiban. Kiadja a Felsővárosi Egyházközség. Székesfehérvár, 1926.

⁸ Padányi Bíró 1756. I. Rész. 2.

Offertoriumra, és ott az Oltár előtt le-térdelve, a' Keresztre feszítettett Krisztusnak képét meg-csókolván mennyenek a' kincses-Ládácska-felé, és a' fölyebb jelentett jó szándékkal a' Szent Háromság egy Istennek tisztességére azon Ládácskába vessenek, kitől mi lehet, és a' mint kinek-kinek jó indulattya, és áitatossága hozza magával, három pénzt vagy három kraiczárt, többet, vagy kevesebbet, a' mint tetszik. Ezt egész esztendő által így gyakorolván, Szent Háromság Vasárnapján mennyenek öszve mind a' hárman, a' kiknél a' jelentett kulcsok vannak, számlályák-meg azon pénzcskét, ... azon helységben-lévő leg-szegénybek, leg-gyámolytalanbak, és leg-nyomorúltabbak között istenessen oszszak-el; hogy így nyomorúttak ezen pénzcskét testi táplálások, vagy ruházattyokra: fordítván, inségeken, vagy-is éhségeken, és mezítelenségeken, csak valamitskét-is segíthessenek."⁹ A tagok három árva fiút ruháztak, iskoláztattak, három árva lányt pedig férjhez adtak belőle.¹⁰ Az újhold vasárnapja megünneplésének ótestamentumi gyökere van ugyan, mégis a barokk kor kultusztörténetében a török félholdat legyőző, Szent Ostyára emlékeztető ezüst ragyogású telihold kalendáriumi alkalmá mélyítette el az ellenségtől való felszabadulás függetlenségének örömét a Kárpát-medence népeiben. Az újhold vasárnap szentségi körmeneteinek páratlan tárgyi emléke a móri kapucinusoknál fönmaradt körmeneti baldachin, melynek festménye a Szentháromságot, alatta sugaras szentségtartóban a Szeplőtelen Szület jeleníti meg, aki kezében tartja Gyermekeit fénylő ostya színében, kétoldalt adoráló tömjénező angyalokkal.¹¹ (2. kép)

A magyarországi számtalan Szentháromság-émlékmű eszmei előképe és gyakran formai változata az I. Lipót fogadalmából alapított bécsi Grabenen álló monumentum. A hazaiak között feltétlenül megemlítendő az 1701-ben emelt soproni, Gnadenstuhl ábrázolással a csavart oszlopú kőszegi, a pestisjárványok fogadalmát beváltó váci, kecskeméti, szekszárdi, pozsonyi, nagyszombati, komáromi, a művészettörténeti kvalitása miatt kiemelkedő három impozáns monumentális alkotása az itáliai Dionysio Ignazio Stanetti selmecbányai alkotása (3. kép), mely egyben szabadtéri oltár is, ugyancsak tőle a körmöcbányai és korpónai Szentháromság-oszlopok. Várostarténeti jelentőségű a budavári Szentháromság-szobor, oldalain a járvány és az építés riportszerű reliefjeivel, valamint a most helyreállított óbudai Szentháromság emlékmű a Szentlélek-téren. (4-5. kép) Figyelemre méltó a Padányi Bíró Márton által emeltetett veszprémi Szentháromság-oszlop számos magyar szentjével, amint társulati könyvének dedikációjában egy kolozsvári jezsuita megjegyezte: „... Wespzprémben a' Szent Háromságnak, és ő körülötte az ő szenteinek statuáit, képeit mind faragott kövekből föl-állittatá,„ A műpártoló főpásztor fafaragó mestert alkalmazott a templomba elhelyezhető Szentháromság-kompozíciók készítésére, akit Schmidt Ferencnek neveztek.¹² Ezek közül máig több példányt maradt fenn. Kultikus funkciójuk különösen a társulati tagokra vonatkoztak, akiknek temetési illetve évfor-

⁹ Padányi Bíró 1756. 35-36.

¹⁰ Bálint 1977. 422.

¹¹ Kerny 1992.

¹² S. Lackovits 2002

dulós miséje alkalmából a koporsóhoz, vagy a jelképes ravatalhoz kitették. (6. kép) Az otthonok magánáhitati tárgyai között megtaláljuk az üvegúra (Glas-glocke) alatti aranyozott Szentháromságot, melynek paraszti megfelelőit a szent sarok fiókos szekrényén helyezték el. (7. kép)

A Szentháromság, mint az univerzum és az emberlét centruma és tengelye, különösen a Trinitas-kultuszban kapott aktualitást, amely – amint már említettem – a Szentháromságot tagadó iszlám agresszió idején egy sajátos jelentéstartalommal bővült: a minduntalan pusztító pestisjárványok következtében. A háború, az éhínség és a döghalál „Tria Davidis mala” ellenszereként a Hármasság Legfőbb Jóság: Atya, Fiú, Szentlélek az eszmény és orvosság erejével hatott az addig ismert négy világrész: Európa, Ázsia, Afrika és Amerika számára, melyeknek allegorikus megjelenítése szintén a jezsuiták művészetének kedvelt témája. A háború, éhínség, járvány sújtotta világnak egyetlen megújítója a Szentháromság, mint Servator, Salvator és Sanator. Ebből a szemléletből táplálkozik Xavéri Szent Ferenc lélegzetté egyszerűsödött affektív imája: „O Beatissima Trinitas! – O Boldogságos Szentháromság!” Szentháromság emlékeink ebben a szakrális élménykörében született Loyolai Szent Ignácnak, a jezsuita Andrea Pozzo által tervezett síroltára oromzatán, melyen a világ legnagyobb lapis lazuri köve a glóbusz a három isteni személy koszorújában. (8. kép) A Jézus Társaság nyugati „végvárában” Antwerpenben működött P. P. Rubens és Van Dyck műhelyének szomszédságában a Wierix grafikus dinasztia rézmetsző műhelye, ahol a sokszorosító eljárások számos újonnan tervezett apologetikus lapján ötletes ikonográfiai típusokat propagáltak. Az invenciózus kompozíciókra a manierista kultúra ízlésében frappáns epigrammák, disztichonok kerültek. A Szentháromság-ábrázolásnál ők is a már jelzett korábbi típusokat stilizálták. A flamand művészet legjobb hagyományait követték a dél-német és osztrák mesterek is, amikor szimbolikus virágok pompás koszorújába foglalták a szakrális témát. Ezt látjuk gyűjteményem egykori festményén, melyen Krisztus lábát támasztja a talpa fekvő keresztre, utalván haláltipró isteni erejére. (9. kép) A bécsi festészeti akadémia kitűnő mesterének, Paul Trogernek Szentháromság-képe a Magyar Nemzeti Galériában szintén a Rubenstől örökölt kompozíciót mutatja. A pravoszláv barokk művészetben is látjuk a népszerű képtípus változatát egy szentendrei ikonon. (10. kép) Van Dyck Szentháromság-együttesét már korán, az 1640-es években a szentháromságos hit megvallásáért vértanúságot szenvedett Borbála és Katalin aranyozott szobra között látjuk a győri Szent Ignác templom egyik mellékoltárának oromzatán. A rendház lépcsőházának freskósorozatában már 1697-ben előfordul a Salve Regina illusztrációjaként Mária koronázásának szentháromságos jelenete. (11-12. kép) Ugyancsak a Wierix műhelyből került ki a Trinitas Coelestis és Trinitas Terrestris frontális és horizontális keresztmetszetében az Egyiptomból hazatérő Szent Család ábrázolása, amit a XVII-XVIII. század művészetének csaknem minden műfaja megjelenít. Ritka grafikai példány Szelepcsényi György esztergomi érsek rézmetszete, amely e tipikusan jezsuita eredetű barokk témát a Patrona Hungariae, Szent Adalbert, István király, valamint az ország címerével ékesített architektonikus keretbe foglalta. E téma legkorábbi oltárképe a csempe-székelyvári templom akantusz-keretes főoltárának

még a XVII. század végére datálható olajfestménye. A Fejér megyei Aba háromszög alaprajzú Szentháromság-templomának oltárképén ugyancsak az az égi és a földi Háromság látható. (13. kép) A téma közkedveltségét mutatja a már említett úrmutatón való előfordulása, melyek közül említésre méltó a selmecbányai Szent Katalin-templom 1693 óta használatban lévő monstranciája, valamint a győri Szent Ignác-templom szentségtartója, ahol Szűz Mária, mint hazánk Nagymatyja, Szent József pedig az uralkodóház patrónusaként szerepel.¹³

A pestis járványok szomorú aktualitása nemcsak a monumentális művészetre hatott, hanem a sokszorosított grafika rézmetszetű kisebb-nagyobb lapjain, szentképeken jutott el a nép tudatáig. Ilyen példányt őriz Bálint Sándor szentképgyűjteményében a szegedi Móra Ferenc Múzeum (14. kép), de ezt a gondolatot idézi Cserey Farkas loretti litániát illusztráló könyvének 1772-ben készült rézmetszete is, melyen a büntető Atya alatt a Szűzanya anyai keblére, Szent Fia pedig megváltói vérére hivatkozva szívének oldalsebére mutat. (15. kép) Ugyanez a gesztus látható a budavári Szentháromság-szobor Krisztusának jobbán is, mellyel irgalomért esdekel a súlyos csapás elhárítása végett. A könyörülő Szentháromság együttesét látjuk az Óbuda-újlaki templom pestis-oltárának oromzatképén is, csakúgy, mint a tatai kapucinus templom főoltárát koronázó festményen. (16. kép) Az isteni személyek jósága, irgalma a döghalál kegyetlenül pusztító éveiben éppen a szakrális művészet ezen típusaival vált orvossággá a halálfélelemben szorongó tömegek javára. Id. Dorffmeister István Szentháromság-festménye is egy ilyen változat. (17. kép) Ide tartozik a Szentséges Szív bontakozó kultusza is, melynek szentháromságos s Jézus öt szent sebeit mutató ábrázolása a márianosztrai kegytemplomban fordul elő. A felsorolt példák a XIV. Benedek pápától javasolt, búcsúkkal ellátott Szentháromság-típusnak, a már említett Gnadenstuhl kompozíciónak eszmei változatai. Jóllehet, a XII. század éveiből ismert ábrázolás a XIV. században a fekete halál félelmetes tarolása kapcsán vált közkedvelt típussá, ugyanis az Atya kezében tartja megfeszített Fiának keresztjét, s a szeretet Lelke kapcsolja össze őket. Szent Pál apostol Zsidókhhoz írt levelére utal az elnevezés: *Adeamus ...cum fiducia ad thronum gratiae* – járuljunk bizalommal a kegyelem trónusához, tehát ez a típus kegyessé az ítélő székekkel szemben (Zsid. 4, 16.). Minden pápai ajánlás ellenére mégsem terjedt el olyan méretben, mint a földgömb körül ülő Háromság antropomorf kompozíciója. Azért kellett külön búcsúkkal ellátni e típust, mert mind a középkorban, mind pedig az újkorban számos olyan Szentháromság-ábrázolás is megjelent, amely nem volt összhangban a teológia tanításával, illetve az a veszély állt fenn, hogy a különleges, sokszor szokatlan ikonográfiai típusok a hívő népben félreértéseket eredményeznek az amúgy is értelmet meghaladó hittitokkal kapcsolatban. Ezek közé tartozik a háromfejű (*tricephalus*) illetve három arcú ábrázolás, a *trifrons* Szentháromság.¹⁴ Sajátos Szentháromság-ábrázolás tiszteletreméltó Anna Maria Lindmayr müncheni karmelita nővér és Boldog Cressentia Höß kaufbeureni apáca misztikus víziója, amely a Szentlélek Úristent

¹³ Szilárdfy 1996a. 57-58.

¹⁴ Boda 1996.; Kovács 1996.

ifjú vőlegényként ábrázolja. (18. kép) Szokatlansága miatt eltiltották e típus további propagálását a művészetben, mégis ránk maradt néhány érdekes alkotás e témakörből. Ilyen a királyhalmeci Szentlélek-plébániatemplom főoltárképe, melyet Kracker János Lukács nevéhez kapcsol a szakirodalom, előképét pedig Gottlieb Bernhard Göz gyűjteményében őrzött rézmetszetén ismertem fel.¹⁵ (19-20. kép)

A későközépkori művészet szívhez szóló témája volt a Fájdalmas Anya megfelelőjeként a Fájdalmas Atya ábrázolása, amint Szent Fia holttestét ölében tartja a Szentlélek galambjának fényében.¹⁶ A manierizmus idejéből a legismeretebb El Greco Domenico Theotocopuli Fájdalmas Szentháromsága, amely nálunk is követőkre talált. Az Iparművészeti Múzeum Procopius-gyűjteményében XVII. századi színezett flamand rézmetszeten látjuk e témát. (21. kép) Ilyen szentkép-metszetek által jutott el a monumentális művészet alkotóihoz e típus, mint Johann Ignaz Cimbál olajfestménye. (22. kép) Szobrászati előfordulása a Pest-belvárosi templom Jobst Johanna által emeltetett igen kvalitásos Kálvária-oltárán látható¹⁷, amint a Fájdalmas Atya Jákob József feletti siralmainak megfelelően kesereg Szent Fia halálán. Ezen atyai siralom adekvát formája a Mária-siralmaknak, melyben a barokk kori sirató énekek is visszhangzanak:

Joseph, Jóseph, hol vagy Jóseph?
hol téged én keresselek:
Nagy hegyeken, és völgyeken
el-mégyek, hogy meg-lellyelek.

Jesus, Jesus, hol vagy Jesus,
hol téged én vesztettelek:
Mely tengeren, vagy csak téren,
jaj nékem, hol keresselek.

Világ kincse, Jesus élsz-é?
Vagy még kereszt-fán száradol:
Szálly-le hozzánk, pirúly orcánk,
Hogy értünk ott szomjúhozol.

Talám, talám vadtól, vagy Farkastól
el-szaggattatott a' tested:
Vaj-ha tudnám! már nem várnám
o Jóseph a' te életed.

¹⁵ Szilárdfy 1996b., Szilárdfy 1996c.

¹⁶ Szakács 1999.

¹⁷ Hekler 1935. 14. Ugyanez a Fájdalmas Atya kompozíció jelenik meg a lengyelországi Krzeszowban a Kegyelem Trónusa templom homlokzatán, amely egyben a Piastok mauzóleuma. A homlokzati kőfaragvány Christoph Tausch jezsuita terve szerint készült 1733 körül, aki hazánkban is működött. Dziura 1991. 189-191. 11. kép

Kebelemben, vagy mellyemben
ereszszed drága fejedet:
Ne-igya meg, ne-szopja-meg,
akar-ki piros véredet.

A' melly Dárda által-járta,
csontodot, és oldalodot:
Oh Jesusom, ugyanazon,
hadd járja én oldalomat.¹⁸

A budai Szentháromság Kongregáció magyar vonatkozását már említettem, ezért ide kívánczik a Soproni Múzeum egy különleges olajfestménye, melyen Szent István és Szent Imre nemzeti jelképekkel hódol a Szentháromság előtt. (23. kép) A nagybörzsönyi Szent István-templom egykori barokk főoltárképén magát az Árpád-kori templomot ajánlja föl István király a Boldogasszony és patrónusa Szent István protomartyr közvetítésével a Szentháromságos Egyistennek.¹⁹

Befejezésül álljon itt az ifjú Dorffmaister István lenti templomban látható mennyezetképének egyedi tematikája, amely a hazai emléanyagban tudomásom szerint másutt nem fordul elő. Itt a teremtés hajnalán, még az angyalok bűnbeesése előtt a megváltás vízióját vetíti a Mennyei Atya a teremtettestek, az angyalok tiszta szellemű világa elé, akiknek koszorújában Szent Mihály és Lucifer egyaránt felismerhetők. A nagy próbatétel tárgya, mely bizonyos teológiai okfejtések szerint az lehetett, hogy a keresztfán életét feláldozó, gyötrelmek közt meghaló Isten-Ember megtört alakját mutatta be a Szentlélek sugarának fényében, a felirat pedig a Zsidókhoz írt levélből való: „ADORENT EUM OMNES ANGELI Imádják őt mind az angyalok”. Ezt a próbát nem tűrte Lucifer és csatlósai gőgje, hogy ők egy szenvedő emberré vált Istent imádjának. Ez a jól átgondolt allegória, amely kompozíciójában minden bizonnyal még az idős Dorffmeister Istvántól származik, de ennél a művészi minőségnél még többet jelent a teológia megváltástani mélységesen átgondolt ábrázolása, amely a magyarországi Szentháromság-ikonográfia számos változatának igazi gyöngyszeme. (24. kép) A Közép- és Nyugat-Európában elterjedt típusok – még a különleges, ritka ábrázolások is – mind szerepelnek a magyarországi emléanyagban.

¹⁸ Domokos 1979. 386-387.

¹⁹ Szilárdfy 1997.

Irodalom

BÁLINT Sándor

1977 *Ünnepi kalendárium II.* Budapest.

BODA Zsuzsanna

1996 Egységes hármasság – 18. századi trifrons Szentháromság-szobor a Magyar Nemzeti Galériában. *Művészettörténeti Értesítő XLV.* 3-4. szám 274-276.

DOMOKOS Pál Péter

1979 „Édes hazámnak akartam szolgálni ...” Kájoni János: Canticale Catholicum.

Petrás Incze János: Tudósítások. Szent István Társulat, Budapest.

DZIURA, Henryk

1991 *Christophorus Tausch uczen' Andrei Pozza.* Wroclaw.

FALLENBÜCHL Ferenc

1940 *A rabkiváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon.* Budapest.

HEKLER Antal

1935 *A magyarországi barokk szobrászat európai helyzete.* Értekezések a történeti tudományok köréből XXV. kötet 5. szám. Budapest.

KERNY Terézia

1992 „Böcsületes Edény.” A Lorettói litánia invokációjának egy ismeretlen magyarországi variánsa. *Új Művészet III.* 1992/8. 27-29.

KOVÁCS Zoltán

1996 Antropomorf Szentháromság ábrázolások a középkori Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő XLV.* 3-4. szám 187-202

S. LACKOVITS Emőke

2002 „Ó, áldandó Szentháromság ...” Szentháromság tisztelete és ábrázolásai a bakonyi és a Balaton-felvidéki vallásos népeletben. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 22. 159-177.

PADÁNYI Bíró Márton

1756 *Angyali Társaságnak szövetsége, Vagy-is Az áitatos Keresztény Lelkeknek segedelmekre, vigasztalásokra, és bődögításokra figyelmező Szent Háromság egy örök Istenségnek Hármas Ditsirete ...* Nyomatott Kolosváratt.

RÓZSA György

1963 *Budapest régi látképei (1493-1800).* Budapest.

SCHIPPERGER, Heinrich

1954 *Dreifaltigkeit.* Herder, Freiburg.

SCHREIBER, Georg

1951 *Weltkonzil von Trient I-II.* Mainz.

SZAKÁCS Béla Zsolt

1999 A Fájdalmas Szentháromság (Notgottes) ábrázolásai a középkori Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő XLVIII.* 1-4. 173-174.

SZILÁRDFY Zoltán

1990 „Kik a kerubokat titkosan ábrázoljuk ...” Liturgia és kompozíció. *Művészettörténeti Értesítő XXXIX.* 1-2. 82-91.

1996a Kultusz és tematika a JézusTársaság barokk művészetében. Hevesi Napló különszám *Barokk konferenciák II.* Eger, 56-68.

1996b. A királyhelmei Szentlélek-templom főoltárképének ikonográfiája. *Művészettörténeti Értesítő* XLV. 3-4. 277-282.

1996c. Dorffmeister István „Sponsa Spiritus Sancti” képe a balfi fürdőkápolnában. *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Környei Attila szerk. Sopron, 207-218.

1997 Szent István király följajánlásának attribútumai. *Művészettörténeti Értesítő* XLVI. 71-86.

Szilárdfy, Zoltán

Specific Types of the Representation of Holy Trinity in Baroque Iconography with Special Consideration of the Relics in Hungary

The depiction of Holy Trinity has a nearly 2000-year-old past in the history of Christian art. The mystery itself is irrepresentable, still it can be traced symbolically, allegorically, figuratively in all genres of visual art from the 4th century on. The ideological clarification of this central and basic dogma was brought about by the false doctrines of Arianism at the first universal synod of Nicea in 325, and later in Constantinople in 381. The formula of creed (Credo) and the first hymnic poems were placed into the liturgy. In the 16th century, Michael Servet' Transylvanian follower, Ferenc Dávid founded the Unitarian Church and was followed by the Sabbatarians, called „Jew-like”.

Several variations of the antique and medieval Holy Trinity-types appears in many places ranging from the ceilings of richly decorated Baroque churches to altarpieces in painting, sculpture and goldsmith's art. The most popular of them is the composition illustrating the words known from the Apostles' Creed, „The cult of Holy Trinity in the Baroque era, flourished in opposition to the Islamic antitrinitarism, especially in the Danube basin where the Arianism. was humbled in former times. In the countries of the Habsburg Monarchy, the second most severe enemy proved to be the plague against which votive churches devoted to the Holy Trinity, chapels, altars and monstrances were erected. Márton Padányi Bíró, the bishop of Veszprém (1745-1762) considered the cult of the Holy Trinity and its propagation as his most personal concern.

The scheme of the merciful Holy Trinity originates from the Gnadenstuhl-composition which contrasts the chair of grace with the chair of judgement. The mystical visions of two nuns, Anna Maria Lindmayr of Munich and Blessed Cressentia Höß of Kaufbeuren, are peculiar depictions of the Holy Trinity which view the Holy Spirit as a young bridegroom. In parallel to the Sorrowful Mother, the depiction of the Sorrowful Father holding the body of Christ can be traced back to the middle ages. It survived as a folk hymn modelled on laments of Mary (Planctus) and funeral laments.

All the iconographic types wide-spread in Central and Western Europe – including special depictions – can be found among the relics of Hungary.

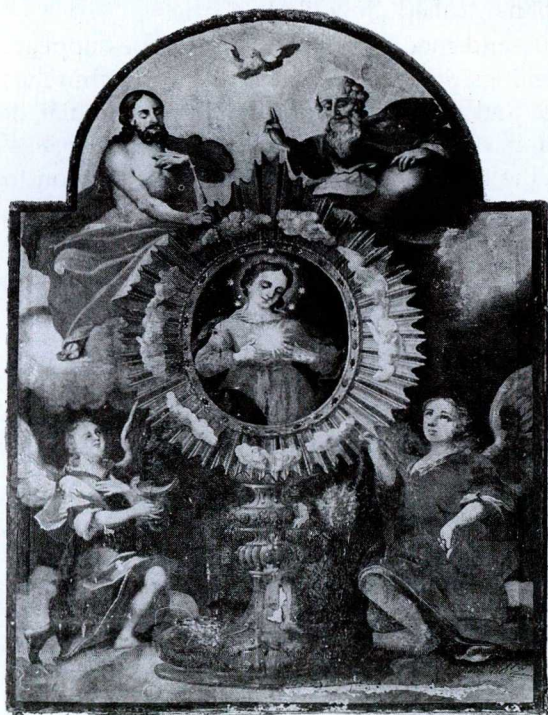

Balra fenn:

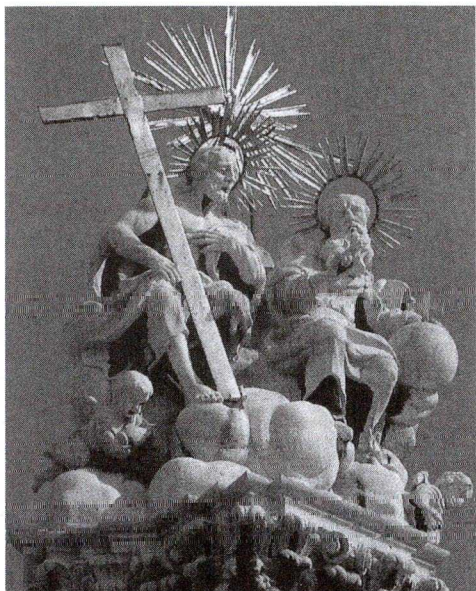
1. kép Spillmann: Szentháromság, alatta vártemplommal. Rézmetszet, 1756. Padányi Bíró Márton társulati könyvéből, a szerző gyűjteményében.

Jobbra fenn:

3. kép Dionysio Stanetti: Szentháromság-émlékmű, szabadtéri oltár, Selmebánya 1759.

2. kép Szentháromság a szentségtartóba foglalt Szűz Máriával. Olaj, vászon, 1760 körül. Kapucinus templom, Mór.

4. kép Ungleich Fülöp – Hörger Antal: Szentháromság- emlékmű, Budavár 1720 körül.

6. kép Ismeretlen mester: Társulati katafalk-dísz. Festett vaslemez, 1760 körül, Zsámbék, Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár.

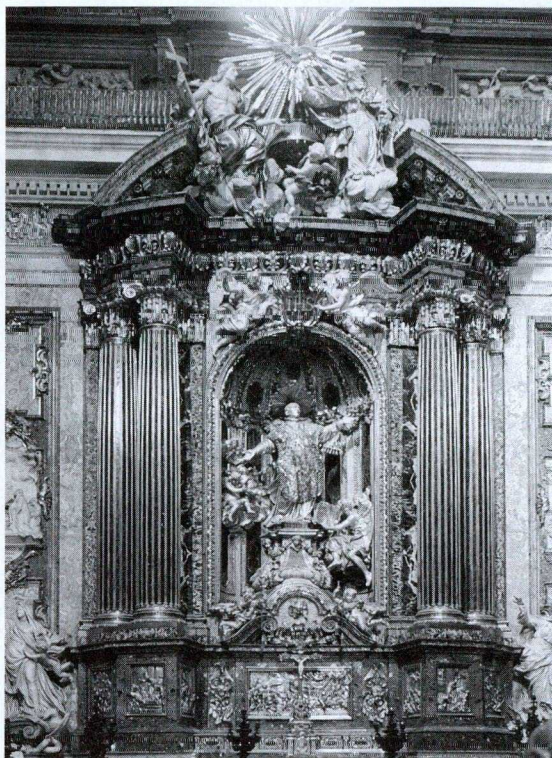

5. kép Bebo Károly: Szentháromság emlékmű, Óbuda, 1750 körül

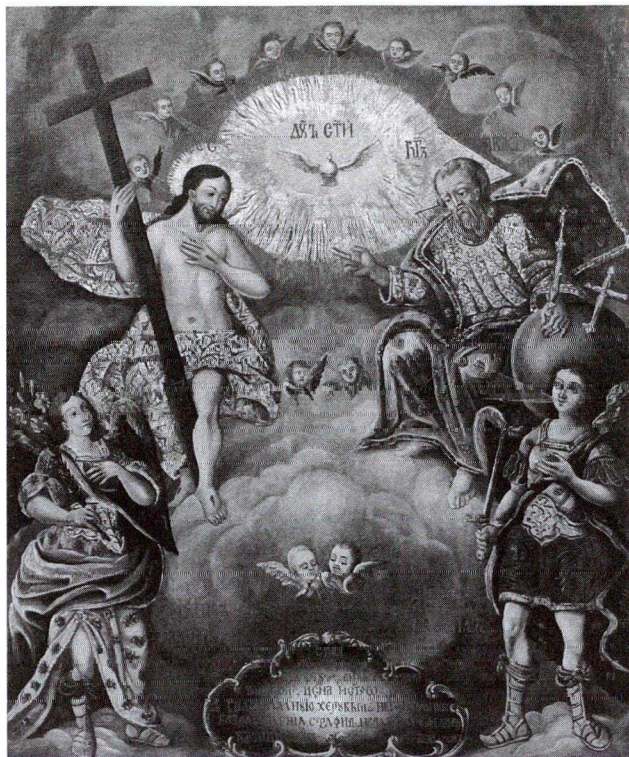
7. kép Ismeretlen szobrász: Szentháromság üvegharang alatt. Aranyozott fa, 1770 körül. Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár.

8. kép *Andrea Pozzo*:
Loyolai Szent Ignác síoltára,
oromzatán Szentháromsággal,
1695 *Il Gesu-templom, Róma*

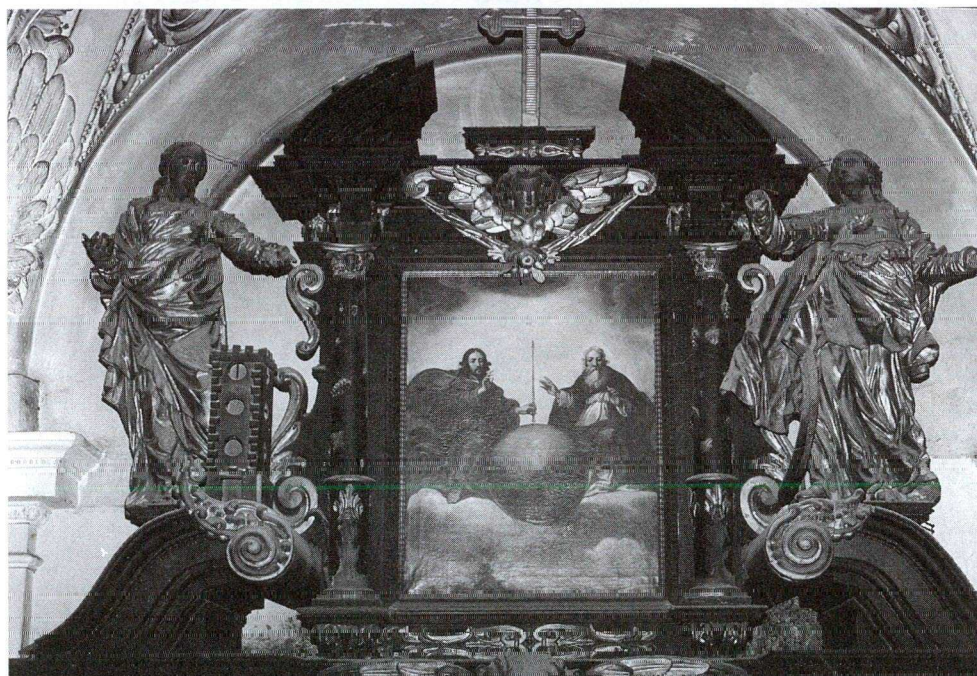

9. kép *Ismeretlen festő*:
Szentháromság virágkoszorúban.
Olaj, vászon, 1740 körül,
egykor a szerző gyűjteményében

10. kép Ismeretlen ikonfestő: Szentháromság, Gábrriel és Mihály arkangyalokkal, olaj, vászon, 1750 körül. Szerb Ortodox Egyházművészeti Múzeum, Szentendre

11. kép Ismeretlen festő: Szentháromság Szent Borbála és Katalin szobrával. Olaj, vászon, 1642. Oromzat-kép mellékoltáron, Szent Ignác-templom Győr.

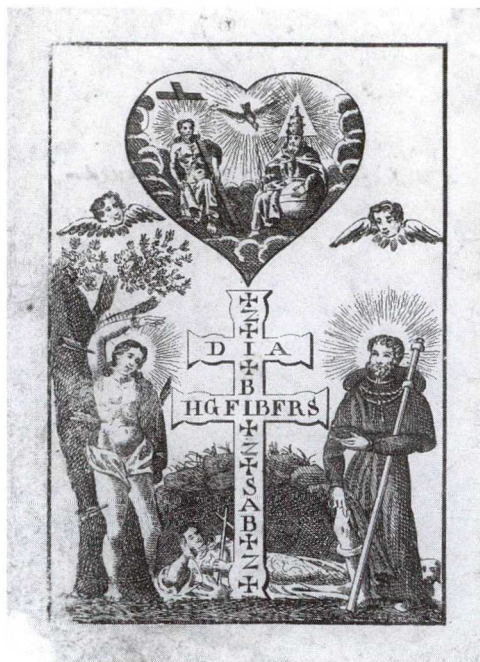

12. kép Ismeretlen festő:
Szűz Mária megkoronázása,
mennyezet freskó, 1697, Győr,
Bencés Rendház lépcsőháza.

13. kép Ismeretlen festő:
Az Égi és Földi Háromság.
Olaj, vászon, 1750 körül, főoltárkép,
Szentháromság-plébániatemplom, Aba

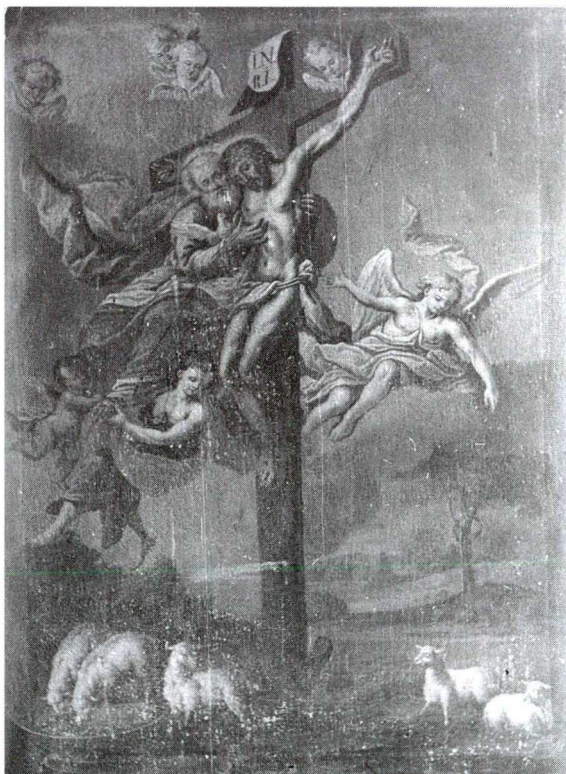
Balra fenn:

14. kép Ismeretlen grafikus:
Szív alakba foglalt Szentháromság
a Zakariás-áldás keresztféjével,
Szent Sebestyén, Rókus és Rozália
körében. Rézmetszetű szentkép,
1720 körül. Bálint Sándor
hagyatékában, Móra Ferenc
Múzeum, Szeged.

Jobbra fenn:

15. kép Jacob Adam: Pestistől
védő kompozíció. Rézmetszet
illusztráció Cserey Farkas
könyvéből, 1772. A szerző
gyűjteményében.

16. kép Ismeretlen festő:
A Krisztus megváltó véérért
könyörülő Szentháromság.
Olaj, vászon, 1770 körül,
ismeretlen helyen

17. kép Id. Dorffmeister István:
Áldó Szentháromság. Olaj, vászon,
1779. Soproni Múzeum

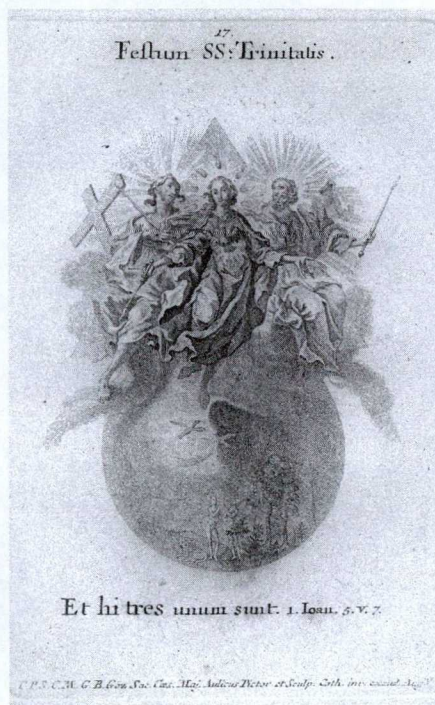

Balra lenn:

18. kép Gottfried Heid – Johann
Daniel Herz: A Szentlélek, mint
vőlegény fogadja Máriát a mennyei
koronázásra. Rézmetszet, 1740 körül,
Főapatsági Gyűjtemények,
Pannonhalma

Jobbra lenn:

19. kép Gottfried Bernhard Göz:
Szentháromság, középen
a vőlegény-Szentlélekkel.
Rézmetszet, 1760 körül. A szerző
gyűjteményében

20. kép Kracker János Lukács – Lieb Ferenc:
A Szentháromság a négy kontinens hódoló alakjával. Olaj, vászon, 1770 körül
főoltárkép, Szentlélek-plébániatemplom, Királyhelmec

21. kép A. Vest: Fájdalmas Szentháromság, kínoeszközöket tartó, síró angyalokkal. Akvarell színezett, rézmetszetű pergamen szentkép, 1680 körül. Iparművészeti Múzeum, Procopius-gyűjtemény, Budapest.

22. kép Joseph Ignaz Cimbal: Fájdalmas Szentháromság. Olaj, vászon, 1770 körül. Keresztény Múzeum, Esztergom

23. kép Schaller István (?): Szent István és Szent Imre följánlása a Szentháromság előtt. Olaj, vászon, 1760 körül. Soproni Múzeum, Stornó-gyűjtemény, Sopron

24. kép Ifj. Dorffmaister István: Az angyalok próbatétele a Szentháromság megváltó terében. Mennyezet-freskó, 1790 körül, Szent Mihály-plébániatemplom, Lenti